

Makalenin Türü/ Article Type : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Date Received : 23.06.2025
Kabul Tarihi/ Date Accepted : 24.11.2025
Yayın Tarihi/ Date Published : 31.12.2025
Yayın Sezonu/ Pub Date Season : Güz/ Fall

Mitolojik Temelde Teodise: Hesiodos'un Kötülük Anlayışı ve Presokratiklere Etkileri

Fatma YILDIZ*

Anahtar Kelimeler:

Kötülüğün doğası,
Tanrı,
Presokratik filozoflar,
Hesiodos
Theogonia,
İşler ve Günler

ÖZ

Bu çalışmada felsefe tarihinin erken dönemlerine özgün bir bakış açısı sunup etik, kozmoloji ve mitoloji arasında disiplinler arası bir bağ kurarak günümüzde hâlâ canlı olan "Kötülüğün kaynağı nedir?" sorusuna antik düşünce ışığında katkı verilmesi hedeflenmektedir. "Kötülük anlayışı Hesiodos'tan Presokratiklere nasıl evrilmiştir?" sorusuna yanıt aranacaktır. Ayrıca mitik düşünce ve doğa felsefesi arasında kavramsal geçişler, Hesiodos'un Tanruların Doğuşu ile İşler ve Günler adlı eserlerinde kötülük ve Tanrı algısı analiz edilecektir. Presokratik düşünürlerin ana eserleri referans alınarak kötülük algısının izleri sürülecektir. İnsanlık tarihinin en kadim sorunlarından biri olan kötülük problemi, özellikle dinî ve felsefî düşüncenin şekillenmeye başladığı ilk dönemlerde merkezi bir yer işgal etmiştir. Hesiodos, kötülük kavrayışının mitolojik temellerini ortaya koyar. Hesiodos'un düşüncesi, mitostan logosa geçişin kültürel zeminini hazırlar. Hesiodos ile Presokratik düşünce arasında kötülük kavramı bağlamında ilişki kurmak, özellikle theogoni ile kozmogoni arasındaki geçişleri ve etik düşüncenin doğuşunu anlamak açısından verimli bir zemin sunacaktır.

Theodicy on a Mythological Basis: Hesiod's Conception of Evil and Its Influence on the Presocratics

Keywords:

The nature of evil,
God,
Presocratic
philosophers,
Hesiod,
Theogony,
Works and Days.

ABSTRACT

This study aims to offer an original perspective on the early periods of the history of philosophy by establishing an interdisciplinary connection between ethics, cosmology, and mythology, thereby contributing to the enduring question, "What is the source of evil?" in light of ancient thought. Specifically, it seeks to explore how the concept of evil evolved from Hesiod to the Pre-Socratic thinkers. Within this framework, Hesiod's Theogony and Works and Days will be analyzed in terms of their representations of evil and the divine, focusing on the conceptual transitions between mythical thought and natural philosophy. Subsequently, the traces of the perception of evil will be examined through the primary texts of Pre-Socratic philosophers. The problem of evil, one of the most ancient problems in human history, has occupied a central place, especially in the early periods when religious and philosophical thought began to take shape. In this context, Hesiod, while revealing the mythological foundations of evil, also prepares the cultural ground for the transition from myth to logos. Therefore, the relationship to be established between Hesiod and the Presocratics in terms of the concept of evil will provide a fruitful ground for understanding the transitions between theogony and cosmogony and the birth of ethical thought.

* Dr. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, fatma_yildiz_123@hotmail.com, 0000-0003-1223-0252

GİRİŞ

Beşerî düşüncenin gelişim seyri içinde yararlı gördüklerine iyi; zararlı gördüklerine de kötü diyen, böylece de karşılaştığı fenomenleri iki gruba ayıran insan, her bir fenomeni özü ve değeri ile bağdaşır güç ya da güçlere bağlamaya çalışmıştır. İnsanı böylesi bir yönelişe iten şey, belki de kıtlık, savaş, deprem, hastalık, günah gibi kötü sayılan şeyler ve neden oldukları hayal kırıklıkları ve acılardır. Bütün bu olaylar nedeniyle çağlar boyu hayatın çaresizliklerinden yakınan insan, içinde barındığı dünyayı denetimi altında tutan güç ya da güçlerin de iyi mi yoksa kötü mü olduğunu sorgular. Bu bağlamda kötülük problemi, felsefe tarihindeki en eski problemlerden biridir.(Yaran, 1997, p. 11) Bu konuda gündeme gelen temel sorun, iyiliklerle kötülüklerin yaratıcısı aynı mıdır yoksa ayrı mıdır meselesidir.(Yasa, 2003, p. 9) Bu soru, kötülük probleminin çıkış noktalarından biridir.

David Hume, Epikür'e atfen kötülüğün varlığı ile mutlak kudret ve mutlak iyilik sahibi bir varlığın bir arada anılmasının ortaya çıkardığı felsefî zorluğa işaret eder. Ona göre Epikür'ün eski soruları hâlâ yanıtlanmamıştır.(Alpyağıl, 2011, p. 741.) Hume, *Tabîî Din Üstüne Diyaloglar* adlı eserinde Philo'nun ağzıyla şu çetin soruyu sorar: "Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? Öyleyse O, güçsüzdür. Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor? Öyleyse O, iyi niyetli değildir. Hem güçlü hem de iyi ise bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?"(Hume, 2004, p. 231) Aynı soruyu farklı açılardan soran daha birçok filozof vardır.(Aydın, 2014, p. 151) Teologlar, bu sorunla ilgili bir açmazla karşı karşıya kalmıştır.(Özdemir, 2000, p. 225) Tarih boyunca genel olarak ateistler, Tanrı'nın varlığıyla ilgili tartışmalarda inananları kanıt getirmekle yükümlü görmüş; "kötülük problemi" dışında Tanrı'nın aleyhinde ciddi bir argüman ileri sürmemişlerdir.(Topaloğlu, 2001, p. 143) Teist olmayanların çoğunluğu, kötülük probleminden yola çıkarak, Tanrı'nın varlığı lehine getirilen geleneksel argümanların inandırıcılıktan uzak olduğunu savunmuş, teizmi reddetmiştir. Kötülük problemi hakkındaki iddiaları çürütmek isteyen teistler ise farklı bir eğilime sahip olmuştur.(Peterson, vd, 2013, p. 188)

Kötülük, düşünce tarihinde *teodise* (Tanrı'nın adilliği) kavramı çerçevesinde tartışılır. Filozoflarca genel olarak *doğal/tabîî* (*natural*) ve *ahlâkî* (*moral*) kötülük olmak üzere iki türde incelenir. Doğal kötülük, tabiattan ve doğal nedenlerle insanın başına gelen kötülüklerdir. Bunlar, deprem, tsunami, sel, yanardağ patlamaları, kuraklık gibi doğa olaylarının neden olduğu acı ve ıstıraplar ile doğrudan insanın elinde olmayan doğal nedenlerden kaynaklanan hastalıklardır. Ahlâkî kötülük ise doğrudan insandan kaynaklanan kötülüklere işaret eder. İnsanın insana karşı yaptığı savaşlar, soykırımlar, haksızlıklar, hırsızlıklar gibi ıstırap ve acılardır. (Aydın, pp. 130-132) Bu anlamda teistlerin kanıtlarını çürütmeye çalışan ateistlerin Tanrı'nın yokluğuna dair ileri sürdükleri en güçlü delil, kötülük problemidir.(Topaloğlu, 2001, pp. 221-224) Robin Le Poidevin'in da *Ateizm* adlı eserinde belirttiği gibi dünya tarihi ya depremler, volkanik patlamalar, hastalıklar, açlık gibi doğal felaketlerle ya da savaşlar, ekolojik felaketler ve dinsel zulüm gibi insan eylemlerinin sonucunda meydana gelen akla ve hayale sığmaz korkunç acılarla doludur. Eğer her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve kusursuz iyi olan ilahî bir varlığa inanıyorsak, kuşkusuz yanıt vermemiz gereken bir durum vardır.(Poidevin, 2000, p. 41) Bu sebeple gerek yerli gerekse yabancı literatürde kötülük kavramı, hâlen güncelliğini koruyan bir mesele olmaya devam etmektedir. Lakin yerli literatür incelendiğinde kötülük meselesi ile ilgili Platon, Aristoteles gibi bazı düşünürler

hakkında çalışmalar mevcut ise de mitlerde ve Presokratik dönemdeki kötülük algısı ile ilgili çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu çalışmanın amacı, bu eksikliği giderme yolunda bir adım atmaktır. Presokratik düşünürlerin günümüze ulaşan eserlerine müracaat edilerek Hesiodos'un mitleri özelinde kötülüğün kökenine ve dönüşümüne inip bir katkı sağlamak hedeflenmektedir.

Mitler, kısmen kurgu kısmen gerçek öykülerdir, ama çok daha derin nitelikler taşır.(Sears, 2021, p. 9) Mitler, aynı zamanda dinî öyküler de sayılıp, evrenin ve dünyanın oluşumu hakkında bilgiler içerir. (Sears, 2021, p. 10) Yunan didaktik şiirinin babası olarak nitelenen Hesiodos'un (Sears, 2021, p. 14) eserleri, Antik Yunan'ın mitolojik hafızasını şekillendirmekle kalmaz, Presokratik kozmolojiden Platon'un idealarına, Roma altın çağ imgesinden Orta Çağ'a uzanan geniş bir etki alanına sahiptir. Felsefî açıdan özellikle düzen, çatışma, kader, kötülük ve adalet gibi kavramların ilk poetik temellerini atar. Hesiodos'ta kötülük anlayışını çalışmak, felsefe tarihinde genellikle göz ardı edilen erken dönem mitopoetik düşünce biçimlerinin felsefî kavramların oluşumuna nasıl katkı sağladığını ortaya koymak açısından önemli bir boşluğu doldurur. Kötülük probleminin felsefî kökenlerini geriye taşır.

Hesiodos'un (M.Ö. 8.-7. yy.) eserlerinde kötülüğün tanrılar, insanlar ve kader bağlamında nasıl temellendirildiğini incelemek, kötülük probleminin yalnızca teistik-dinî düşüncede değil, çoktanrılı mitolojik evren anlayışında da mevcut olduğunu gösterir. Bu da kötülük probleminin kökeninin Yunan felsefesi öncesine dayandığını kanıtlar. Kötülük probleminin genellikle Epikür, Augustinus, Boethius, Leibniz(Leibniz, 2019, pp. 86-93) gibi düşünürlerde Hristiyan teizmi çerçevesinde işlendiği düşünülür. Oysa Hesiodos gibi figürler aracılığıyla bu problemin daha erken dönemlerde nasıl şekillendiğini görmek, tarihsel derinliği artırır. Bu durum, mitolojik dil ile felsefî düşünce arasında geçiş aşamasını incelemeyi de kolaylaştırır.

Kötülük kavramı bağlamında Hesiodos'u incelemek, etik düşüncenin doğuşunda mitolojinin rolünü araştırmak anlamına gelir. Erken Yunan düşüncesinde etik ve teodise tartışmalarının nasıl filizlendiği pek çalışılmamıştır. Bu alanı açmak, etik düşüncenin mitolojik kökenlerine yeni bir pencere sunar. Bu çalışmada, teodise sorununa mitolojik ve toplumsal yaklaşımlar da incelenecektir. Felsefede kötülük, genellikle metafizik veya epistemolojik bir problem olarak ele alınır. Oysa Hesiodos'ta kötülük, insanların yaşadığı toplumsal adaletsizlikler ve kaderle iç içedir. Bu, kötülüğün toplumsal yönünü erken dönem bir kaynakta araştırmak açısından değerlidir. Bu çalışma, modern felsefeyle diyalog kurmaya da vesile olacaktır. Hesiodos'un kötülük anlayışı ile modern kötülük problemleri, örneğin Hannah Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı(Arendt, 1963, Part Postscript), Friedrich Nietzsche'nin değer eleştirisi(Nietzsche, 1993, Section 1) ya da Paul Ricoeur'ün mit yorumları(Ricoeur, 2009, pp. 4-7) arasında karşılaştırmalı analizler yapılmasına fırsat sunarak dolaylı da olsa etkilerini gösterebilir. Klasik mitlerin yalnızca tarihsel belgeler değil, aynı zamanda çağdaş etik ve felsefî sorunlarla yeniden ilişkilendirilebilecek düşünsel arka planlar sunduğu fikrinin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla, Hesiodos'ta kötülük anlayışını çalışmak, felsefe tarihinde genellikle Platon'la başlatılan kötülük tartışmalarının aslında daha erken mitolojik-felsefî bir zemine dayandığını gösterir. Böylece bu çalışma, mitoloji-felsefe geçişini aydınlatma, teodise kavramının tarihsel evrimini gösterme, erken etik düşüncesinin

izlerini sürme, modern felsefeyle bağ kurarak disiplinler arası yaklaşımı teşvik etme amacındadır.

Antikçağ felsefesi, Helen, Helenistik ve Roma dönemleri olmak üzere genel olarak üç dönemde incelenebilir.(Arslan, 2014, pp. xvi-xvii) İlkçağ felsefesi, geniş ve derin bir birikime sahip olduğu için bu çalışmanın içeriği Hesiodos'un görüşlerinde kötülük kavramı ve Sokrates öncesi Yunan düşünürlerine etkileri ile sınırlandırıldı. Hesiodos'un Tanrı ve kötülük algısının, Sokrates öncesi Yunan felsefesinin öne çıkan isimleri arasında bulunan Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Ksenophanes, Herakleitos, Parmenides, Empedokles, Anaksagoras, Leukippos, Demokritos isimli düşünürlerde sağladığı dönüşüm, bu çalışmanın içeriğini oluşturacaktır.

Sokrates öncesi felsefenin merkezi problemlerinden biri, Tanrı ve doğası ile ilgilidir. Buna bağlı olarak bu felsefenin esas problemlerinden biri, insanın kaderini tanrısal bir bakış açısından yorumlamaktır. Bu bağlamda İonya filozoflarının bazı tezleriyle felsefe-öncesi Yunan şairi Hesiodos'un özellikle *Theogonia*'sında sergilemiş olduğu görüşleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Örneğin tanrıların, evrenin nasıl meydana geldiği görüşü; evrenin başlangıcında bulunan *düzensizlik (kaos)* kavramı; bu düzensizlik veya karanlık durumundan düzenlilik, aydınlık durumuna geçiş ve aydınlık, ışık ve düzenliliği temsil eden güçlerle, tanrılarla karanlığı, düzensizliği temsil eden güçler arasındaki mücadele konuları incelenir.(Arslan, 2014, pp. 26-27)

Homeros ve Hesiodos, Yunan medeniyetinin ve kültürel kimliğinin kökenlerini ve temel değerlerini oluşturan iki ana kaynaktır. Hesiodos, iki yönlü bir şairdir. Kozmosla iç içe geçmiş tanrılar dünyasını anlattığı *Theogonia* adlı eserinde bir mythographos, gündelik hayatın sorunlarına çözüm aradığı *İşler ve Günler* adlı eserindeyse ahlâkî dersler veren bir sophos olarak karşımıza çıkar.(Çoraklı, 2008, p. 7) O, bir yandan kendisinden önceki dinsel-mitolojik rivayetleri terkiplerken, diğer yandan Parmenides, Empedokles ve Herakleitos gibi Sokrates-öncesi filozofların yolunu açar. Çünkü onları düşündüren soruları, Hesiodos çok önceden hazırlar.

Kötülük anlayışını Pandora efsanesi ile ilişkilendiren Hesiodos'un *Theogonia*'sında ve *İşler ve Günler*'inde bahsedilene göre Zeus, Hephastos'a ilk kadın olan Pandora'yı topraktan ve sudan yaratmasını söyler. Zeus'un niyeti, güzel ve sevimli Pandora'yı araç olarak kullanarak, tanrılardan ateşi çalan ve insanlığa vermiş olan suçlu Prometheus'u cezalandırmaktır.(Hesiodos, 2020a, pp. 54-59) Hermes tarafından yönlendirilen Pandora, Prometheus'un kardeşi Epimetheus'a gönderilir. Kardeşinin tanrılardan bir hediyeyi asla kabul etmeme tavsiyesini unutan Pandora, Epimetheus'un evinde ağırlanır ve onunla evlenir. Kaderini yerine getiren, merakına yenik düşen Pandora, kendisine asla açmaması söylenen, kötülüklerin hapsedildiği *kavanozun (pithos)* kapağını aralar ve böylece tüm kötülükleri insanlık dünyasına salar. Bu korkunç şeyler arasında hastalık, savaş, ahlâksızlık, emek ve rızık için çalışma gerekliliği vardır. Pandora, hatasını fark ederek, kapağı hızla geri kapatır, ama artık çok geçtir ve içinde kavanozun kapağının kenarına sıkışmış tek bir şey kalmıştır: Umud. Böylece insanlık, bir şekilde ani ve ebedi talihsizliğine katlanabilecektir. Bu cezayla, Zeus böylece ateşin hırsızlığının karşılığını verir ve tanrılar ile insanlar arasındaki ebedi bölünmeyi yeniden sağlar. Hesiodos'un genel perspektifini değerlendiren bazı çalışmalarda Hesiodos'un

anlatımı ile semavi dinlerdeki bazı durumları benzeten düşünürler de mevcuttur.(Asarkaya, 2010, pp. 133-134) Bu fikirler çerçevesinde görüşleri şekillenen Hesiodos, kötülük meselesine de ışık tutar, bu meseleyi Tanrı tasavvuru, kader anlayışı, ahlâk bağlamında değerlendirir. Dahası onun görüşleri, Presokratiklere de ön hazırlık sağlar. Gelecek başlıklarda bu konudaki detaylar ele alınacaktır.

1. HESİODOS'TA TANRI ALGISI

1.1. Tanrıların Kötülükle İlişkisi ve İrade Sorunu

Kötülük sorunu, aşkın bir varlığı kabul etmeyenlerden ziyade, Tanrı'ya inananları ilgilendirir. Çünkü vahiy kaynaklı bir Tanrı tasavvuru ve inancı, diğerlerine göre çok daha belirgin, bağlayıcıdır. Tanrı, kötülük de dâhil her şeyin kendi irade ve kudretine bağlı bulunduğu, inayet ve hikmet sahibi, sonsuz merhametli olan, yarattıkları için daima iyilik dileyen bir yaratıcı olarak kabul edilir.(Taylan, 1997, p. 48) Bu açıdan inananların kötülükler konusunda duyarsız kalması, bu meseleyi görmezden gelmesi mümkün olmayan bir durumdur. Türkçede "hayır" kavramının zıddı olan "şer" kavramı ile de ifade edilen(Kiriş, 2008, p. 84) kötülük kavramı, öncelikle Tanrı'nın sıfatlarıyla ilgili görüldüğü için İlkçağda Tanrı kavramının nasıl anlaşıldığı önemlidir. Antik Yunan'da Tanrı tasavvuru, teistik dinlerin Tanrı tasavvurundan son derece farklıdır. Antik mitolojide, kozmoloji, tanrılardan daha önce vardır ya da onlarla koşut olarak var olmuştur; hatta doğa, Tanrı'dan bağımsız olarak vardır. Evren veya onun maddesi, daha evvel mevcuttur.(Çınar, 2010, p. 41)

Theogonia'da tanrılar, genellikle antropomorfik özelliklerle, insanlar gibi zaafalara, kıskançlıklara ve hırsılara sahip varlıklar olarak sunulur. Bu nedenle kötülük, doğrudan tanrıların iradesinden veya aralarındaki çatışmalardan kaynaklanabilir. Bu durum, kötülüğün dıșsal ve tanrısal plan kapsamında ele alınması anlamına gelir. Tanrılar, bazen ceza verir, bazen ise kendi çıkarları için kötü olayların fitilini ateşlerler. Böylece kötülük, tanrıların etkisiyle ortaya çıkan bir gerçeklik olarak yorumlanabilir. Hesiodos'ta azgın rüzgârlar, insanlara zarar verici deniz dalgaları gibi bazı doğa olayları da tanrıların öfkesine veya diğer davranış türlerine bağlanır.(Hesiodos, 2020b, p. 37) Sadece tanrıların insanlara mutlu ya da mutsuz yaşama paylarını dağıttığı açıklanır. Athena gibi bazı tanrıçaların dünyayı birbirine kattığı, hiç yorulmadan orduları yönetip cenk ve savaş bağrıışmalarından hoşlandığı ifade edilir.(Hesiodos, 2020b, p. 40) Yine Phoibos, Deimos gibi tanrıların bozgun ve korku yaratan, belalı, korkunç savaşlarda, ordu birliklerini yönlendirmesinden bahsedilir.(Hesiodos, 2020b, p. 41) Bu açıdan Hesiodos'un Tanrı algısı değerlendirildiğinde aslında tanrıların ya da tanrıçaların doğrudan ya da dolaylı olarak kötülüklere meyilli oldukları, öç alma, intikam duygusu, cezalandırma, mutsuz etme, savaşlara neden olma gibi kötülüklere sebep oldukları söylenebilir. Bu durum da doğal ve metafizik kötülükleri kısmen tanrıların iradelerine bağlamaya neden olur.

İşler ve Günler'de Tanrı tasavvurunun teistik Tanrı anlayışından oldukça farklı olduğu görülür. İnsanları cezalandırmak isteyen tanrıların, besinleri yer altına gizlediği, insanların çalışıp rızklarını elde etmeleri gerektiği belirtilir.(Hesiodos, 2020a, p. 50) Bu anlatı da ahlâki kötülüklere referans olur. Tanrı'nın istediği gibi istediği kişilere nimetler dağıttığından söz edilerek, bir bakıma ayrımcılık yaptığına da değinilir. Dilediği gibi hareket eden Zeus'un ahlâklı kişileri ödüllendirdiği, kötülük yapanları ise cezalandırdığı şöyle anlatılır:

...Ey dillere destan Pieria Musaları,
Sözünü etmeye gelin Zeus'un,
Övmeye gelin babanızı!
Odur ünlü kılan, ünsüz bırakan insanları.
Zeus diledi mi şanslısın, dilemedi mi şanssız.
Güçsüze güç verir, güçlüyü ezer,
Eğdiriverir mağrur başları, yüceltir alçak gönülleri,
Kamburu dimdik eder, dimdik olanı kambur
Yücelerde oturan, göklerden seslenen Zeus...(Hesiodos, 2020a, p. 49)

Hesiodos'ta tanrılar arasında bir hiyerarşi olduğu, bazı tanrıların daha güçlü bazılarının daha zayıf olduğu, yine keyiflerine göre bazen iyilik veya kötülük yapabileceklerine yer verilir. (Hesiodos, 2020a, p. 51) Böylece kötülük yapmada kısmen Tanrı iradesinin aktif olduğu anlaşılır. Hesiodos'ta kavga eden, intikam düşüncesi ile hareket eden bir Tanrı anlayışı görülür.(Hesiodos, 2020b, p. 15) Tanrıların bazı karakterdeki kişilere destek olacağı ve tanrılardan ya da tanrıçalardan yardım gören kişilerin mutluluk içerisinde olacağı üzerinde durulur. Örneğin Zeus'un herkesten üstün tuttuğu, muhteşem armağanlar verdiği, göklerde, karalarda ve ekinsiz denizlerde pay verdiği, ölümsüzlerin büyük saygısını kazanan tanrıça Hekate'nin durumu şu sözlerle tasvir edilir:

...Bugün yeryüzünde kurban kesen her ölümlü
Hekate'nin adını anar yakarışlarında,
O tanrıça, kimin dileğini iyi karşılarsa
O kişinin elde edemeyeceği şey yoktur,
Tüm mutlulukları vermek onun elindedir,
Ünlü Gaia ile Uranos'un bütün çocukları
Kendi paylarından pay vermişlerdir ona.
Kronos oğlu, ona karşı zor kullanmadı hiç,
İlk Titan tanrılar arasındaki yerini
Elinden almadı Zeus hiçbir zaman,
İlk tanrılık payı Hekate'nin olduğu gibi kaldı elinde.
Tek kız evlat olduğu hâlde bu tanrıça
Yerde, denizde ve gökte paysız kalmadı,
Tersine bol pay aldı Zeus onu tutunca.(Hesiodos, 2020b, p. 19)

Hesiodos, tanrıların insanlara ödül veya ceza olarak doğal kötülükleri yaratabileceğinden bahseden şu sözlere yer verir:

...Ama Deprem Tanrısı Poseidon
Ya da Ölümsüzlerin Kralı Zeus
İlle de yok etmek istiyorsa onu, o başka,
Çünkü iyilikler de onlardan gelir, kötülükler de.(Hesiodos, 2020a, p. 73)

1.2. İtaatsizliğe Karşılık Cezalandırıcı Tanrı Anlayışı

Hesiodos'un kötülük anlayışını açık biçimde ortaya koyan metin olan *İşler ve Günler*'de kötülük, Pandora miti ve beş çağ öğretisi aracılığıyla açıklanır. Prometheus'un tanrılardan ateşi çalması üzerine Zeus'un insanlığa gönderdiği Pandora, görünüşte güzel, ama özünde felakettir. Pandora'nın taşıdığı *kutunun* açılmasıyla birlikte hastalıklar, dertler ve çeşitli kötülükler, dünyaya yayılır. Bu anlatı, kötülüğün doğrudan tanrısal bir cezalandırma biçimi olduğunu gösterir. Tanrıların kurduğu düzenin ihlali, yalnızca bireysel cezayı değil, tüm insan soyunun yaşam koşullarını etkileyen bir bedeli beraberinde getirir. Zeus'un adeta iyinin ve kötünün kaynağı olduğundan, kendisini aldatan Prometheus'a kızması nedeniyle tüm insanları cezalandırıp onları dertlere boğduğundan, ateşini insandan gizlediğinden şöyle bahsedilir:

... Çaldı Zeus'un ateşini insanlar için,
Sakladı onu narthex kamışının içinde.
Kızdı bulut devşiren Zeus, dedi ki ona:
"İapetos oğlu, sivri akıllı kişi,
Seviniyorsun ateşi çaldın, beni aldattın diye,
Ama bil ki dert açtın kendi başına da:
Çaldığın ateşe karşılık bir bela,
Öyle bir bela salacağım ki insanların başına,
Sevmeye, okşamaya doyamayacaklar bu belayı.
Böyle deyip kahkahayla güldü insanların, tanrıların babası...(Hesiodos, 2020a, p. 51)

Hesiodos'ta insan, tanrıların emirlerine itaat etmek zorunda olan bir varlık olarak görülür. Kötülük, insanın ilahî düzeni bozması, haksızlık yapması ve tembelliği gibi davranışların sonucu olarak gelir. Ahlâkî sapma ve tanrısal düzenin ihlali olan kötülük, cezalandırılır. Bu yönüyle kötülük hem bireysel hem toplumsal düzeyde kozmik adaletin tecellisidir. Zeus'un aldatıldığını düşündüğü için Prometheus'a kızması, fakat öfkesini insanlardan çıkararak onları cezalandırması, anlatıyı karmaşık bir hâle getirir. Bu durumda, bir yandan Prometheus'un insanlardan yana tavır alması, diğer yandan baş Tanrı Zeus'un bu eylemlere karşılık hıncını insanlara yöneltmesi kolaylıkla açıklanamaz. İlk aşamada insanları ateşten mahrum bırakan Zeus, ikinci aşamada ise Pandora aracılığıyla insanlara kötülükleri musallat eder.(Hesiodos, 2020a, p. 117)

1.3. Tanrıların Düzeni ve Kozmosun Yapısı

Hesiodos, *Theogonia* adlı eserinde yalnızca tanrıların kimden, nasıl ve nereden doğduklarını açıklamakla kalmaz; aynı zamanda evrenin kuruluşuna dair bir *kosmogonia* kurar. Onun amacı, sadece tanrılara ya da insana dayanan simgesel varlıkların kökenini ve soy ağacını göstermek değil, doğayı simgeleyen tüm varlıkların oluşumunu, varoluşunu ve gelişimini açıklayan bütünlüklü bir evren tasarımı sunmaktır.(Hesiodos, 2020a, p. 116) *Theogonia*, "Dünya nasıl kuruldu?", "Tanrılar nasıl doğdu?", "İnsan nasıl yaratıldı?" gibi temel varlık sorularını gündeme getirir. Hesiodos'ta dünyanın bugünkü düzeninin tanrılar arasındaki bir kavgadan sonra ortaya çıktığı teması mevcuttur.(Arslan, 2014, p. 81) *Theogonia*'da evren, tanrılar aracılığıyla hiyerarşik ve belirli bir düzen içinde oluşturulur. Bu düzenin bozulması kötülük olarak görülür. Tanrıların güç mücadeleleri ve özellikle Titanlar ile Olymposlular arasındaki savaş, evrende kötülüğün ve kaosun varoluşunu mitolojik olarak

açıklar. Kötülük, burada kozmik düzenin tehdit edilmesiyle, yani kaosun yeniden ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır.(Hesiodos, 2020a, p. 132) Hesiodos'ta tanrılar, her şeyi evrende hazır bulmuştur. Evrenin şekillenmesinde pek etkileri görülmez.(Asarkaya, 2010, p. 135)

Theogonia' da tanrıların bazen kurnazca davranması, alaylı konuşması, kendi aralarında mücadele etmesi, bazılarını işkence etmesi, bazılarını cezalandırması, acılar çektirmesi, birilerine hınç beslemesi, öfkelenmesi, bazen de bu davranışlardan vazgeçmeleri anlatılır.(Hesiodos, 2020b, pp. 23-25) Devler ve tanrılar arasında savaşların yaşandığı, tanrıların birbirleriyle cenkleştiği sahneler ile karşılaşılır. Güçlü tanrıların zor durumda olanları kurtardığı anlatılır.(Hesiodos, 2020b, pp. 27-30) Dikkat çeken noktalardan biri de tanrı ve tanrıça ayrımının olması, yine baba, anne ve çocuklardan oluşan bir tanrılar ailesinin bulunmasıdır. Ayrıca bir bakıma, canının istediği gibi insanlara muamele eden bir Tanrı algısına şu sözlerle yer verilir:

...Başvururlar Hekate'ye ve yeri sarsan tanrıya,
Bereketli av sağlar onlara soylu tanrıça,
Ya da tam başaracakları sırada
Avlarını alır ellerinden canı isterse.
Hermes'le sürüleri üretir ağıllarda:
Öküzleri, keçileri, ak yünlü koyunları
Azaltır ya da çoğaltır gönlünce.
Anasının tek kızı olduğu hâlde
Ölümsüzler arasında yeri büyüktür Hekate'nin
Zeus, gençliğin besleyicisi yapmıştır onu...(Hesiodos, 2020b, p. 20)

Theogonia' da Tanrı algısı ile semavi dinlerdeki Tanrı inancı arasında büyük farklılıklar görülür. Tanrılar doğarak meydana gelir. Tanrılar arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Tanrılardan bazılarının art düşünceli olduğu ifade edilir. Şimşek ve yıldırım gibi hava durumlarını yarattıkları açıklanır. Tanrıların meydana gelişine şu sözlerle yer verilir:

...Bunlardan sonra Kronos geldi dünyaya,
O art düşünceli tanrı,
En belalısı Toprak oğullarının.
Ve Kronos dış bile di yıldızlı babasına.
Sonra Toprak, Kyklopları doğurdu, azgın yürekli,
Brontes'i, Steropes'i ve belalı Arges'i
-ki bunlar vermiştir Zeus'a şimşekleri, yıldırımını-
Her bakımdan tanrıya benziyordu bunlar...(Hesiodos, 2020b, p. 8)

Hesiodos'ta tanrıların soy silsilesi, yalnızca nesilden nesle geçen bir iktidar aktarımı değil, aynı zamanda kutsal şiddetin mitolojik tarihidir. Bu bağlamda tanrılar, etik normlarla değil, güçle hareket eder. Hesiodos, tanrılar arası ilişkilerde ahlâk kaygısı gütmaz. Bir tanrı/tanrıça, annesiyle/babasıyla, kardeşiyle, çocuğuyla ilişki yaşayabilir. Tanrılar/tanrıçalar masum değillerdir. Semavi dinlerdeki kadir-i mutlak Tanrı anlayışı mevcut değildir.(Asarkaya, 2010, p. 135) Tanrılar arasında dahi adaletin değil, güç dengesinin belirleyici olduğu bu yapı, insan dünyasındaki kötülüğün de ilahî bir yansıması olarak anlaşılır. Olympos tanrılarının doğuşu ile beraber tanrıların karakterinden de bahsedilir. Mesela tanrıların da bazı durumlardan korkabileceğinden, tanrılar arasında güç savaşlarının

yaşandığından, bazılarının acziyetinden, gelecekle ilgili öngörüsünden ve bazı tanrıların birbirlerini yok etmesinden şöyle söz edilir:

...Rheia, Kronos'un yatağına girince
Şanlı evlatlar doğurdu ona:
Hestia, Demeter, altın sandallı Hera
Ve güçlü Hades, yerin altında oturan,
Yüreği acıma nedir bilmeyen tanrı,
Toprağı sarsan, uğultulu tanrı Poseidon
Ve temkinli Zeus, tanrıların ve insanların babası,
Yıldırımlarıyla yeryüzünü titreten.
Ama koca Kronos yiyordu ilk çocuklarını
Analarının kutsal karnından çıkıp da
Dizleri üstüne oturduğunda her biri.
Korkuyordu, Uranos'un mağrur torunlarından biri
Ölümsüzler arasında kral olacak diye.
Gaia ve Uranos bildirmişlerdi ona
Ne kadar güçlüler güçlüsü de olsa
Kendi oğluna yenilmekte kaderi.
Buydu çünkü Zeus'un istediği.
Onun için gözü pusudaydı her zaman,
Doğan çocuklarını yiyordu birer birer...(Hesiodos, 2020b, p. 20)

Metafiziksel kötülöklere dair anlatımlar da Hesiodos'ta zaman zaman görülür. Örneğin Zeus'un insanı besleyen topraklara yolladığı ve sayısı otuz bine varan ölümsüzlerin, insanları gözetleyip haksız yargılarla insanı insana ezdirdikleri ve yukarıdan bakan tanrılarından korkmadıkları gibi ifadelere rastlanır. Buna göre bu ölümsüzler, sisler içinde dünyayı dolaşp, insanların iyi ve kötü işlerini denetler. Dolayısıyla bu anlatı, tanrıların insan eylemlerinden genel olarak haberdar olduğunu ve keyfi müdahalelerde bulunabildiklerini gösterir. Öyle ki bu durum, tanrılar arasında bile geçerlidir. Zeus'un tanrıları bile cezalandırdığı görülür. Bu açıdan Zeus'un adaleti, her zaman rasyonel veya sabit değildir, kimi zaman insanlara yardım eder, kimi zaman onları cezalandırır. Bu çifte yapı, Zeus'un adaletinin mutlak değil, stratejik olduğunu gösterir. Böylece tanrısal düzenin içinde kötülük, bir hata değil, düzenin işleminde yer alan bir araç hâline gelir.

1.4. Kaderci Teodise: İlahî Sorumluluk

Hesiodos'ta tanrılar, *kaderin (moria)* temsilcileri olarak da karşımıza çıkar. İnsanların kötülökle karşılaşması, kaderin kaçınılmaz bir sonucu olarak sunulur. Kötülüğün mitolojik bağlamda zorunluluk ve kaçınılmazlık boyutlarından bahsedilir. Tanrıların birbiriyle mücadeleleri, birbirlerinden öç alma teşebbüsleri, kader karşısında tanrıların bile güçsüz kalması ile ilişkilendirilir. Tanrıların dâhi yardıma muhtaç olduğuna şöyle işaret edilir:

...Ve Rheia sonsuz bir yas içindeydi.
Ama Zeus'u dünyaya getirdiği gün
Yalvardı Toprak'a ve yıldızlı Gök'e
Gizli doğurabilsin diye çocuğunu,
Öcü alınsın diye babasının

Ve hain Kronos'un yediği bütün çocuklarının.
Anası babası dinlediler kızlarını
Ve bildirdiler ona Kader'in ne hazırladığını
Kral Kronos'a ve coşkun yürekli oğluna...(Hesiodos, 2020b, p. 21)

Kader karşısında insan eylemlerinin pasif kalabileceğinden bahseden Hesiodos'ta bazı tanrıların diğer tanrılara kıyasla daha şanslı ve ayrıcalıklı olduğu şöyle anlatılır:

Kim hoşuna giderse Hekate'nin
Yardım görür ondan, destek bulur onda.
Meydanlarda, kalabalıklar içinde
Kimi isterse onu parlatır Hekate.
Ölüm kalım savaşlarında Hekate
Dilediği savaşçıya yardım eder,
Dilediğine verir başarıyı, şanı şerefi...(Hesiodos, 2020b, p. 19)

Hesiodos'a göre moiralar, Zeus'tan bile üstündür. Zeus'un yegâne üstün güç olmadığı ve onun ötesinde de kaderi belirleyen güç ya da güçler bulunduğu fikri mevcuttur.(Dilek, 2022, pp. 406-407) Ona göre kader, baş Tanrı Zeus'un da ötesinde başka bir güç tarafından yönetilir. Moiralar, doğum ve ölüm noktaları arasındaki insan yaşamını düzenlerler ve insanlara değiştirilmesi mümkün olmayan iyi veya kötü yazgılarını dağıtırlar.(Dilek, 2022, pp. 408-409) Dolayısıyla kötülüğün tanrıları aşan bir boyutu ile karşılaşılır.

2. HESİODOS'UN KÖTÜLÜK ANLAYIŞI: MİTİK-ETİK ARASI BİR DÖNEM

Hesiodos, *Theogonia* ile *İşler ve Günler* adlı eserlerinde kötülüğü hem kozmik bir düzensizlik hem de insan hayatını bozan ahlâkî bir sorun olarak işler. Hesiodos'un zahmetlerle, sıkıntılarla dolu dünyasında insan, bir *homo sudans* (*ter döken insan*) yahut bir *animal laborans* (*cefa çeken hayvan*) olarak tanımlanır. Onun dünyası, tasasız bir ruhla yaşanan bir dünya değildir.(Çoraklı, 2008, p. 108) Hesiodos'ta insanın yeryüzündeki varlığı adeta bir tragedya'dır. Eğer insan, içine atıldığı kozmosta ergona sarılmazsa, kozmosu baştaki kaosa döner.(Çoraklı, 2008, p. 111) Pandora miti, Prometheus'un ateşi çalması ve tanrıların cezalandırıcı doğası, kötülüğün tanrısal kökenli, ama insanla ilintili bir fenomen olduğunu ima eder. Bu, kötülüğün tanrıların insanlar üzerindeki otoritesini sürdürme aracı olması, kozmik düzende bir bozulmayı temsil etmesi, insan emeği ve çilesiyle iç içe geçmesi şeklinde anlaşılmasına zemin hazırlar.

İşler ve Günler' de *ponos* (*emek/acı*) ve ahlâkî çöküş anlatısı bağlamında kötülük gündeme gelir. *Theogonia'* da kötülüğün ilk kaynağı tanrılara atfedilir. Bu eser, neredeyse tamamıyla kötülük meselesi ile ilgilidir. Kötülüğü tasarlayan ve kötülüğün kaynağı olan Tanrı'dan bizzat oğullarının intikam alma çabasına şu sözlerle değinilir:

... "Benden ve azılı bir varlıktan doğan oğullarım,
Suçlu bir babanın cezasını verelim,
Dinleyin beni, ne kadar babanız da olsa bu varlık
Odur kötülükleri ilk tasarlayan.
Böyle dedi, korktu herkes, tek ses çıkmadı,
Yalnız art düşünceli koca Kronos
Şöyle söyledi anasına korkmadan:

Ana, ben göreceğim bu işi, sözüm söz,
Kötü bir babaya acımam, babamız da olsa,
Kötülükleri ilk tasarlayan oymuş madem...(Hesiodos, 2020b, p. 9)

2.1. Pandora Miti: İlahî Cezanın Temsili

Hesiodos'un *İşler ve Günler* adlı eserinde yer alan Pandora miti, Antik Yunan mitolojisinde kötülüğün kaynağına dair en sistematik anlatılardan biridir. Kötülüğün meydana çıkması, Zeus'un öcü ile ilişkilendirilir. Prometheus'un insanlık için ateşi çalmasıyla tanrıların otoritesine karşı işlenen bu ilahî suç, yalnızca bireysel bir isyan değil, tanrılarla insanlar arasındaki düzenin ihlali olarak yorumlanır. Zeus, bu düzenin yeniden tesis edilmesi için Pandora'yı yaratır ve onun aracılığıyla insanlığa ceza gönderir. Bu bağlamda Pandora miti, mitolojik düzlemde işleyen ilahî bir cezalandırma teodisesi olarak okunabilir.

Hesiodos'ta kötülük, tanrısal bir iradeyle hem bir yanıt hem de bir ders olarak dünyaya salınır. Zeus'un buyruğuyla yaratılan ve Athene, Hephaistos gibi diğer tanrılar tarafından çeşitli özelliklerle donatılan ve güzellikler verilen Pandora, Zeus'un öcünün bir sebebidir. Böylece Pandora hem cezbedici hem de tehlikeli bir varlık hâline gelir. Kadın bedeninde somutlaşan bu çifte doğa, kötülüğün estetikle nasıl iç içe geçirildiğini ve cezanın görünüşün cazibesiyle nasıl maskelendiğini gösterir. Bu açıdan bakıldığında Pandora'nın yaratılışı, bizzat kötülüğün kamufleji olarak işlev görür. Tanrılar, cezalarını doğrudan değil, dolaylı ve baştan çıkarıcı bir biçimde iletirler. Kötülükleri yaymak için oluşturulan bu karakter şöyle betimlenir:

...Ve Zeus bir nimete karşılık
Böylesine güzel bir belayı yaratınca,
Götürdü onu tanrıların ve insanların önüne
Tanrı kızı gök gözlü Athena'nın bütün süsleriyle.
Ölümsüz tanrılar ve ölümlü insanlar
Şaşakaldılar görünce bu aldatıcı güzelliği,
İnsanları baştan çıkaracak olan
Bu derin, bu sonsuz büyü kaynağını...(Hesiodos, 2020b, p. 25)

Hesiodos'a göre Pandora'ya tanrılar tarafından bir kap/küp verilir. Pandora, merakına yenik düşerek kapağı açar ve kötülükler dünyaya yayılır. Küpün dibinde ise yalnızca *umut* (*elpis*) kalır. Bu anlatı, kötülüğün insan iradesiyle değil, tanrısal bir planla dünyaya girdiğini göstermektedir. İnsan, burada sadece aracıdır, fail değildir. Bu durum, şu ifadelerle kötülüğü, doğrudan tanrısal bir cezalandırma mekanizmasının parçası hâline getirir:

...Epimetheus unuttu Prometheus'un dediğini:
"Zeus'tan armağan alma," demişti ona Prometheus,
"Alırsan, ölümlüleri derde sokarsın," demişti.
Armağanı aldı ve alınca anladı
Başına bela aldığını.
Eskiden insanoğlu bu dünyada
Dertlerden, kaygılardan uzak yaşardı,
Bilmezdi ölüm getiren hastalıkları.
Pandora açınca kutunun kapağını,
Dağıttı insanlara acıları dertleri...(Hesiodos, 2020a, p. 52)

Pandora'nın kutusunda yalnızca umudun içeride kalması, klasik yorumcular arasında farklı şekillerde yorumlanır. Bazı düşünörlere göre umut, insanın felaketler karşısında direnebilmesini sağlayan bir tesellidir. Ancak bir diğer yorum çizgisine göre, umut da bir tür cezadır. Çünkü insanı boş beklentilere bağlar, pasifleştirir ve acıyı kabullenmesini sağlar. Her iki durumda da umut, kötölüğün mutlak olmadığına dair bir gösterge niteliğindedir ve teodise bağlamında tanrıların adaletini yumuşatan bir unsur gibi işlev görür. Parmenides de üstü kapalı olarak umuttan söz eder. Çünkü umut eden, tıpkı inanan gibi, akledilirlerle ve geleceğe akıyla bakar. [R72](Parmenides, 2019, p. 85) Hesiodos ise şöyle demektedir:

Bir tek Umut kaldı dışarı çıkmadık
Kapağı açılan dert kutusundan.
Umut tam çıkacakken
Pandora kapamıştı kapağı,
Böyle istemişti bulutları devşiren Zeus.
O gün bugündür insanların başı dertte,
Toprak bela doludur, deniz bela dolu,
Geceler dert doludur, gündüzler dert dolu,
Salgınlar başıboş dolaşır sessizce
Ölümlülerin çevresinde,
Derin düşünceli Zeus ses vermedi onlara
Sessizce gelişlerini duymasın diye insanlar.
Görüyorsun ya Zeus'un dileğine karşı gelinmez...(Hesiodos, 2020a, p. 52)

Theogonia' da dikkat çeken hususlardan biri, dolaylı yoldan da olsa, kadın soyunun kötölöklere sebep olduğuna, belalı olduğuna yer verilmesidir. Zeus'un ölümlü insanların baş belası, fukaralığa bir türlü alışamaz, hep bolluğu özleyen, işleri güçleri kötölük olan, iyiliğe karşı kötölük yapan bir karakterde kadınları yarattığı belirtilir.(Hesiodos, 2020a, p. 26) Hesiodos'un bu fikirleri ise başlı başına başka bir tartışma konusu olabilecek niteliktedir.

2.2. Beş Çağ Öğretisi: Ahlâkî Kötölük ve İnsan Sorumluluğu

Hesiodos'un *İşler ve Günler* adlı eserinde yer alan beş çağ öğretisi (altın, gümüş, tunç, kahramanlar ve demir çağı), insanlık tarihine dair ahlâkî ve kozmik bir anlatıdır. Bu öğreti, insanoğlunun geçmişten bugüne sürekli düşüş yaşadığını ve bu düşüşün tanrısal düzenle olan ilişkisinin bozulmasına paralel olarak geliştiğini ileri sürer. Bu mitik tarih, kötölüğün yalnızca tanrılar tarafından gönderilen bir ceza değil, aynı zamanda insan eylemleriyle beslenen ve büyüyen bir süreç olduğunu da ortaya koyar. Bu nedenle beş çağ anlatısı, Hesiodos'un düşüncesinde ahlâkî kötölüğün ve insan sorumluluğunun nasıl kavramsallaştırıldığını anlamak açısından temel bir öneme sahiptir.

Hesiodos'un altın çağında, tanrılarla uyum içinde yaşanır. Olympos'ta oturan ölümsüzlerin, ölümlü insanların ilk soyunu altından yarattığı, insanların tanrılar gibi yaşadığı, kaygısız, rahat, acısız, dertsiz, ihtiyarlıktan uzak, her zaman dipdiri, gamsız oldukları, şölenlerde sevinip coştukları anlatılır. Sayısız nimetler içerisinde oldukları belirtilir. Ölümünün bile tatlı bir uykuya dalar gibi gerçekleştiğinden söz edilir. Bu dönem, kötölüğün yokluğuyla değil, düzenin ve uyumun mutlaklığıyla tanımlanır. Tanrılarla insanların ahlâkî ve kozmik bir birlik içinde yaşadığı bu çağ, Hesiodos'un ideal düzen anlayışını temsil eder. Kötölüğün henüz tezahür etmediği bu çağ, aynı zamanda sonraki çağlara düşüş ölçütü olarak

işlev görür. Gümüş çağ, altın çağa kıyasla belirgin bir bozulmayı temsil eder. İnsanlar, artık tanrılara saygı göstermez, kurban törenlerini ihmal eder ve bireysel arzular peşinde koşmaya başlar. Bu çağda kötülük, tanrısal düzene itaatsizlik ve nankörlük biçiminde tezahür eder. İnsanların rahatları uzun sürmez, onlar çılgınlıklarıyla başlarını derde sokarlar, coşkunlukları ile ölümü unuturlar(Hesiodos, 2020a, p. 53), ölümsüzleri saymazlar, tapınaklara gitmezler. Tunç çağı ise bozulmanın daha da şiddetlendiği bir dönemdir. İnsanlar, savaş tutkusu içinde yaşar, barış ve ölçülülük kaybolur. Güçlü ve korkunç olan bu neslin işleri güçleri azıtmak, saldırganlık ve öldürmektir. Gittikleri yere korku salan, yenilmez, silahları ve evleri tunçtan olan, toprağı tunçla kazıyan, demirin henüz keşfedilmediği bir dönemde yaşayan bu soy, kendi elleriyle yok olup, dünyada ad bırakmadan Hades'in ürpertili karanlıklarına gitmiştir. Burada kötülük, yalnızca tanrılara karşı değil, insanların birbirine karşı uyguladığı şiddetle de şekillenir. Bu durum, kötülüğün giderek içselleştiğini, insanın eylemleriyle yeniden üretildiğini gösterir.

Beş çağ öğretisinin dikkat çekici istisnası, kahramanlar çağıdır. Tunç ile demir çağ arasında yer alan bu çağ, Truva Şavaşı ve Thebai kuşatması gibi mitolojik olayların yaşandığı hem şanlı hem de trajik kahramanların zamanı olarak tanımlanır. Bu çağda kötülük, bireysel erdemle sınanır. Bu dönemdeki savaş, kahramanlıkla dengelenir. Yarı tanrı-kahramanlardan oluşan bu soy, daha bereketli, daha doğru, daha yürekli olan bir soydur. Çetin savaşlarda, yürekler acısı kargaşalıklarda bu soydan olan herkes ölmüştür.(Hesiodos, 2020a, p. 54) Bu nesilde, mutlak kötülükle mutlak iyiliğin iç içe geçtiği bir geçiş alanı oluşur. Hesiodos, bu çağda insanın hâlâ erdemli olabileceğini, ancak bunun, istisna olduğunu ima eder. Bu da insanın ahlâkî sorumluluğunun tamamen kaybolmadığını, ama gittikçe zorlaştığını gösterir.

Hesiodos'un yaşadığı çağ olan demir çağı, insanlığın en karanlık evresi olarak tanıtılır. Hesiodos'ta insanoğlunun beşinci soyu olan demir soyunun olmaması daha iyi olurdu gibi bir düşünce hakimdir. Hesiodos, bu soydan olmamış olmayı, bu soydan önce ölmüş olmayı tercih eder. Çünkü bu soy, tanrıların yolladığı türlü dertlerle gündüzleri didinir ezilir, geceleri kıvrır durur. Bu soyun bulabildiği tek şey, belalarla karışık birkaç sevinçtir. Hesiodos, ayrıca altıncı soy olarak ak saçlı insanlar soyunun geleceğini belirtir. Bu soy hakkında daha da kötümser bir varsayımda bulunur. Ne babanın oğullarına benzeyeceğini ne de oğulların babalarına benzeyeceğini belirtir. İnsanların sevgi ve saygıdan uzaklaşacaklarını öngörür. Buna göre ne ev sahibi konuğunu ne dost dostunu ne kardeş kardeşini bilecek, sevecek. Anne-baba, yaşlanır yaşlanmaz hor görülecektir. Bu dönemdeki mutsuzlar, Tanrı saygısı nedir bilmeyecek, doyum ve tatmin olma duyguları kalmayacaktır. Edilen yeminin değeri olmayacaktır. Doğrunun ve iyinin yerine, yalnız kötülere ve azgınlara saygı gösterilecektir.(Hesiodos, 2020a, p. 55) Yalnız güçlüler haklı olacak, vicdan duygusu kalmayacaktır. Kötü insan, iyi insana saldıracak, yalana dolana kaçıp, antlarını çiğneyecektir. Kıskanç, kötü dilli bir nesil oluşacaktır. Ölümlü insanlara yalnız acılar kalacak, kötülüklere çare bulunmayacaktır.(Hesiodos, 2020a, p. 56) Bu çağda tanrılar, gökyüzüne çekilecek, insanlar ise tamamen kendi tutkuları ve çıkarlarıyla baş başa kalacaktır. Bu dönemde kötülük, bireysel sapma değil, sistematik ve kalıcı hâle gelerek adeta kurumsallaşacaktır. Bu durum da Hesiodos'un kötülük konusunda karamsar bir çizgide olduğuna işaret eder.

Hesiodos'ta kötülük, toplumsal ve bireysel bağlamda incelenir. O, insanların eylemlerinde iyi, doğru ve faydalı olanı seçmesi gerektiğinin altını çizer. Ona göre azgınlık,

büyük insanları bile yıpratır, en güçlü insanlar bile başlarına gelen belaların üstesinden gelemeyebilir. Güzel yol, doğru işlerden yana gidendir, haklı kişi sonunda kazanır. Budala kişinin ise, acılar çeke çeke akli başına gelir. Rüşvetle hak yemek, adaletsizlik gibi davranışlar eleştirilir. Adaletli devletlerin yurtlarının uygarlığa kavuştuğu, kentlerindeki mutluluğun arttığı, ülkelerine barışın geldiği, hatta Zeus'un bile acı savaşımlardan onları koruyacağı anlatılır. Doğruluk, dürüstlük, adalet gibi erdemleri benimseyenlerin hiçbir zaman açlık, kıtlık gibi belalara düşmeyeceği, toprağın dahi onlara bereketli bir hayat sunacağı, hayvancılık ve çiftçilikte bolluk içinde yaşayacakları ifade edilir. Ölçüyü kaçıran, kötü yola sapan kişilerinse, Zeus tarafından cezalandırılacağı belirtilir. Hatta bazen tek bir kişinin işlediği suç yüzünden, bütün bir kentin yıkılacağı toplu bir cezalandırmadan söz edilir.(Hesiodos, 2020a, p. 57) Bu konuda adeta kötülük senaryoları sunularak ahlâkî kötülüklerin doğal kötülüklerle karşılık bulacağı ortaya konulur. Örneğin ahlâkî kötülüklerin yaygınlaşması durumunda göklerden bela, veba, kıtlık gibi felaketler iner, erkekler üretmez, kadınlar doğurmaz, evler yıkılır. Bu durumlarda Zeus, duvarları yerle bir eder, orduları bozguna uğratar ya da donanmaları darmadağın eder. Bu yüzden krallar dahi haklı düzen üzere yaşamalıdır. Zira ölümsüzler, daima insanları gözetler.

Ahlâkî kötülüklerin en başta suçu işleyene sirayet edeceğini belirten Hesiodos'ta başkasına haksızlık etmek, kişinin bizzat kendi kendisine kötülük etmesi olarak görülür. Zeus'un her şeyi gören gözünden haklı haksız hiçbir şeyin kaçmadığı ifade edilerek kişinin eylemlerini iyiden yana seçmesi gerektiği üzerinde durulur.(Hesiodos, 2020a, p. 58) Zeus'un buyruklarının haktan yana, zorbalığın yapılmamasından yana olduğundan bahsedilir. Kişilerin tembellikten uzak durmaları, "Çalış, kazan, ye, yedir..." prensibi ile hareket edilmesi gerektiği savunulur. Hesiodos'a göre Zeus, yargılarında haktan yana olanları kayırır, ama bile yalan yere yemin edip de hakkı çiğneyenlerin, günaha girenlerin, yaşadıkça nesilleri eksilir. Oysa yeminlerine bağlı kalan kimselerin gün geçtikçe çocukları artar. Burada fiziksel, biyolojik ve toplumsal cezalandırılmaların izleri görülür. Hesiodos, erdemsizliğe kolay düşülürken, erdemlilik için alın teri dökmek gerektiğini vurgular.(Hesiodos, 2020a, p. 59)

Hesiodos'un kötülük anlayışı, ahlâk düşüncesiyle de yakından bağlantılıdır. Nitekim kişi, güzel ahlâkı benimseyerek birçok ahlâkî kötülükten uzaklaşabilir. Bu bağlamda çalışkanlık erdemi, öne çıkar. Örneğin açlığın çalışkanlıkla son bulacağı, açlığın işsiz insanlara yoldaş olduğu açıklanır. Buna göre, tanrılar da insanlar da hiçbir işe yaramadan yaşayan kimselere kızar. Kişi, güzel işlerle uğraşmalıdır. Çalışkan insanlar, çalışmakla kendilerini tanrılara sevdirebilirler. Hesiodos'ta ahlâkî kötülüklerin cezalandırılacağı üzerinde de durulur. Buna göre tanrılar, suçlunun hakkından hemen gelir. Öyle ki kötülerin evlerini, zenginliklerini başlarına yıkar. Dilenciye, konuğa kötü davranmak suçtur. Zina iğrençtir. Yetim hakkı yemek, yaşlı bir babaya saldırmak, dil uzatmak da suçtur.(Hesiodos, 2020a, p. 60) Bu bakımdan kurban metaforu da önemsenir. Kişi, yüreğini, suçlardan uzak tutmalı, lekesiz ellerle tanrılara kurbanlar kesmeli, zenginliği ölçüsünde butlar yakmalıdır. Tanrılar için kurban kesmek, tanrıları mutlu eder.

Hesiodos, kötülük kavramı açısından insan ilişkilerine de değinir. Kişinin kendisini seveni, sofasına çağırmasını, komşularını önemsemesini tavsiye eder. Başkalarına yardım etmek, iyi kabul edilirken, dilencilik ve tembellik gibi huylar ise kötü kabul edilir. Bu kötü huyların nihayetinde kişiye ölümü bile getirebileceği söylenir.(Hesiodos, 2020a, p. 61)

İnsanların tembellik etme gibi tercihleri sonucu bazen açlık gibi belalara maruz kalabileceğine işaret edilir.(Hesiodos, 2020a, p. 67) Hesiodos'ta temizlik kurallarına uymayanların da cezalandırılabilmesine, bela görebileceklerine işaret edilir.(Hesiodos, 2020a, p. 76) Uğursuz ve belalı günler olduğu gibi, dertlerden kurtuluş ve değerli kazanımlar için uygun günlerin de varlığına işaret edilerek, zamanlama konusunda uyanık olunması gerektiği aktarılır. (Hesiodos, 2020a, p. 79) Dahası ibadet etmeyenlerin, zamanını tanrıların istemediği şekilde geçirenlerin bir bakıma tanrılar nezdinde metafiziksel kötülüklerle de karşılık bulabilecekleri şu sözlerle açıklanır:

...Öteki günler deşikendir ne iyi ne de kötü günlerdir,
İnsanlara hiç de yararlı değildir o günler.
Kimi insan şu günü över, kimi insan bugünü,
Ama az insan hangi günün iyi olduğunu bilir:
Bu günler bazen ana, bazen üvey ana olur
Ne mutlu o insana ki, bilip günlerini
Ölümsüzleri kızdırmadan görür işini,
Göklerin buyruğuna uyar ve sınırları ihlal etmez...(Hesiodos, 2020a, p. 80)

Soylar efsanesini anlatıp bitirdikten sonra, kötümser görünen Hesiodos, kötümserlikten ayrılıp iyimserlik yoluna sapar. (Hesiodos, 2020a, p. 194) Bu durum da nihayetinde kötülük kavramını bir realite olarak görse de onun pesimist bir çizgide olmadığını, bilakis çalışkanlık ilkesi ile tanrıların istediği bir hayat sürerek, umut besleyerek birçok ahlâkî, doğal ve metafiziksel kötülükten uzaklaşabileceği gibi bir teodiseye doğru kapı aralar.

3. PRESOKRATİK DÜŞÜNCEDE KÖTÜLÜK

Presokratik felsefenin ilk dönemi, doğduğu yere nispetle İonik felsefe olarak isimlendirilir. Bu felsefe, felsefe ile bilimin iç içe geçmesi, evrenin kökenine ilişkin problemlere odaklanılması ve doğadan hareketle açıklamalar yapma yoluna gidilmesi sebebiyle doğa felsefesi olarak da isimlendirilir.(Zeller, 2017, pp. 51-53) Russell'a göre, kötülüğün kökenleri ve doğasını kesin felsefi terimlerle ilk sorgulayanlar, Yunanlılardır.(Russell, 2001, pp. 138-139) M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Presokratik düşünürler, doğayı tanrısal iradeden bağımsız, içkin bir ilke çerçevesinde açıklamaya yönelmişlerdir. Bu yönelim, kötülük anlayışında da belirgin bir dönüşüme işaret eder. Kötülük, artık tanrıların iradesine bağlı bir ceza veya lanet olmaktan çıkar, doğanın işleyişinde zorunlu, hatta kimi zaman yapıcı bir unsur olarak yeniden tanımlanır.

Presokratik filozofların "kötülük" kavramını ele alışı, teistik dinlerdeki ahlâkî kötülük anlayışından oldukça farklıdır. Onlar genellikle kötülüğü, kozmik bir düzensizlik, doğal bir zıtlık veya bilgisizlikten kaynaklanan bir sapma olarak değerlendirir. 6. yüzyılda Yunanlılar, evreni öncelikle duyu organları ile gördüğü biçimiyle anlamaya çalışırlar. Görünen dünyayı açıklama çabasındadırlar; çünkü görünenin, gerçek dünyadan farklı olabileceği gibi felsefi bir kuşku henüz kimsede doğmuş değildir. Görünüştaki dünya, bir nitelikler yığınından oluştuğu için, çevresini gözlemleyen insanın ayrıştırabileceği en temel ilkeler olan nesnelere, bunların değişimi ve düzenlilik hep nitelikler aracılığıyla açıklanır.(Denkel, 2005, p. 18) Örneğin her şeyin sudan oluştuğunu söyleyen[D4] Thales'in (MÖ 623-545) kozmik düzen fikrinde kötülük, doğal düzenin bozulması şeklinde açıklanabilir. Thales, doğrudan doğada kaotik ya da kötü bir güçten bahsetmez. Deprem gibi doğal afetleri de suyun dönüşümü ile

açıklar. Doğadan hareketle doğal felaketleri temellendirir.[D4](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 25) Thales için *Tanrı* [*Theos*], düzenin aklıdır, evren ise canlı ve tanrılarla doludur, tanrısal güç, öge biçimindeki ıslaklığa nüfuz eder ve onu hareket ettirir. [R35](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 41) Dolayısıyla Thales'te kötülük, daha çok doğadan kaynaklanan dönüşüm ve insanî bir durum şeklinde düşünülebilir. Thales, düzenin kaynağını Tanrı'ya atfeder. Dolayısıyla metafizik bir kötülük söz konusu değildir. Ondan şu sözler nakledilir: "Var olanların en yaşlısı Tanrı'dır; zira doğmamıştır. En güzeli, düzendir, zira Tanrı'nın yaratıcılığının eseridir." [35](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 19) Thales, insanın haksızlıklarını ve hatta aklından geçirdiklerini dahi Tanrı'dan saklayamayacağını düşünür. Zina yapmayı, yalan yere yemin etmeyi kötü ahlâka örnek gösterir. Dostlarla bağları güçlendirmeyi, güzel eylemlerde bulunmayı, haksız kazançtan uzak durmayı, anne-babaya iyilik yapmayı bu açıdan önemser. Kişinin kendisini bilmesi gerektiğine odaklanarak ahlâkî olarak iyileşmeye dikkat çeker. Bedeni sağlıklı, ruhu zengin, doğası eğitilmiş olanları, mutlu olarak tanımlar.[37](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 19) Böylece Hesiodos'un soylar efsanesine benzer tarzda, ahlâkî kötülüklerin insandan kaynaklanan boyutuna değinir.

Anaksimandros'un (MÖ 610-546) *adikia* (*adaletsizlik*) ve zamanla kozmik ödeşme düşüncesi, Hesiodos'un tanrısal düzen anlayışına bir tür doğal yasa fikri getirir. Anaksimandros, doğa felsefesinin kurucu figürlerinden biri olarak evrenin kökeni ve işleyişini, rasyonel ve içkin bir düzenle açıklamaya çalışır. Anaksimandros'un doğa anlayışıyla iç içe geçmiş olan suç-ceza öğretisi, felsefe tarihinin ilk Tanrı *savunmasıdır* (*teodise*). (Arslan, 2014, p. 26) Onun fragmanı hem kozmolojik hem de etik boyutlar barındırır ve kötülük meselesine ilişkin erken bir doğa felsefesi yaklaşımını temsil eder. "Şeyler nelerden meydana gelmiş ise yok oluşları da zorunlu olarak onlara olmalıdır, çünkü onlara adaleti ve birbirlerine karşı adaletsizliği zamanın düzenine uygun olarak verirler." (D6)(Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 55) Bu ifadede dikkat çeken iki temel kavram vardır: *adikia* (*adaletsizlik*) ve *tisis* (*ceza/ödeşme*). Anaksimandros'a göre, evrende var olan her şey, belirli bir ölçü ve denge içinde ortaya çıkar, ancak bu dengeyi bozan, sınırlarını aşan her varlık, bir tür adaletsizlik işlemiş sayılır ve sonunda kendi varlık koşullarının doğurduğu zorunlu bir ödeşmeyle karşılaşır.(Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, pp. 57, 59) Bu bağlamda kötülük, artık dışarıdan gelen tanrısal bir ceza değil, varlığın kendi iç yerasından kaynaklanan bir sonuçtur. Bu ceza, adaleti simgeler, kötülük evrende bir dengesizliktir, ama telafi edilebilir. Bu düşünce, Hesiodos'un anlatılarındaki dışsal ve antropomorfik cezalandırıcı Tanrı anlayışından belirgin biçimde ayrılır.

Hesiodos'ta tanrılar, kendi iradeleri doğrultusunda insanlara ceza verirken, Anaksimandros'ta ceza, doğanın kendisine içkin bir zorunluluktur. Kötülüğün kaynağı, artık etik ihlal değil, kozmik dengeyi bozan yapısal bir işleyiştir. Burada *adikia*, yalnızca insan davranışlarına özgü ahlâkî bir kusur değil, elementler, varlıklar, süreçler ve tüm doğa için geçerli evrensel ve ilkesel bir hata anlamına gelir. Anaksimandros'un *apeiron* (*sınırsız/sonsuz olan*) kavramı da bu bağlamda önemlidir. Tüm varlıkların kökeni olan *apeiron*, belirli bir düzen içinde farklılaşan varlıkları yaratır, fakat bu varlıklar, zamanla sınırlarını aşarak adaletsizlik işlemiş sayılır ve tekrar *apeirona* dönerek bu dengeyi sağlarlar.[D7](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 55) Bu düşünce sistemi, evrende kötülüğün yok edilmesi gereken bir

sapma değil, süreçlerin doğal bir yönü, bir tür döngüsel zorunluluk olduğunu ortaya koyar. Bu anlamda Anaksimandros'ta kötülük, içkin bir kozmik ilkeye bağlıdır. Tanrısal cezanın yerine, doğa yasalarının zorunlu sonucu olarak işler. Antropomorfik karakterlerden sıyrılmış, ontolojik bir kavram hâline gelir. Anaksimandros'un yaklaşımı, Hesiodos'taki dikey (tanrı-insan) etik düzleminden, yatay ve döngüsel bir kozmik işleyiş anlayışına geçişi temsil eder. Bu geçiş, Presokratik düşüncede kötülüğün, düzenin dışına düşmüş ve karşı koyulması gereken bir bozukluk olmaktan çıkarak, evrenin işleyişine katkıda bulunan bir işlev olarak görülmesinin ilk adımıdır. Böylece kötülük, tanrısal bir iradenin eseri değil, doğanın kendi iç mantığının bir gereği hâline gelir.

Havanın altındaki âlemi, bulanık ve kötü havadan oluşan cismanî âlem olarak tanımlayan Anaksimenes'e (M.Ö. 585-528) göre, bu âlemde pek çok kirlilik ve pislik vardır. Bu durum, orada rahatça kalanların yükseklere ulaşmasına engel olur.(Şehristani, 2016, p. 22) Havanın Tanrı olduğunu düşünen [D5](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 89) Anaksimenes'te kötülük, doğaya karşıt değil, doğal süreçlerin bir parçası kabul edilebilir. Anaksimenes, deprem, kuraklık, yağmur fırtınası gibi felaketleri, doğa olaylarının kendisi ile açıklar. Metafizik bir kötülüğe bağlamaz. [27-28](Thales-Anaksimandros-Anaksimenes, 2019, p. 95)

Ksenophanes (M.Ö. 570-478) ise Anaksagoras gibi mitolojiden farklı bir Tanrı anlayışı benimseyerek kötülükleri, Tanrı'dan uzaklaştırır. Homeros'un şiirlerindeki tanrıların birbirini aldatmasına, entrikalar çevirmesine ve hırsızlık yapmasına karşı çıkar. Nitekim Homeros'ta tanrılar, insanlardaki tüm kötülüklerin kaynağıdır.(Ernst von Aster, 2005, p. 88) Ancak Ksenophanes'in görüşüne göre bu, bizzat Tanrı kavramının kendisiyle bağdaşmaz. Çünkü Tanrı, mükemmel olandır. Mükemmel olanın, kötü veya ahlâksız olması ise mümkün değildir. Çünkü kötülük veya kusur, mükemmelliğe aykırıdır.(Ksenophanes, 2019, p. 25) Bu durum, Hesiodos'un antropomorfik Tanrı tasavvuru için de eleştirel bir yön içerir.

Herakleitos (M.Ö. 540-480), Presokratik düşünce içerisinde karşıtlıklar arasındaki uyumu ve evrende sürekliliği sağlayan çatışmayı vurgulayan en önemli figürlerden biridir. Onun düşüncesinde evren, sürekli bir gerilim, çatışma ve değişim içindedir. Bu anlamda kötülük, zorunlu, düzenin kendisine katkıda bulunan bir yapı taşı olarak kavramsallaştırılır. Herakleitos'un meşhur fragmanı, bunu açıkça gösterir: "Savaş (*polemos*) her şeyin babasıdır, bazılarını Tanrı, bazılarını insan yapar, bazılarını köle, bazılarını özgür." (B53)(Herakleitos, 2019, p. 163) Buradaki *polemos* kavramı, salt fiziksel savaş veya yıkım anlamında değildir. Evrenin işleyişini mümkün kılan temel gerilim ve çatışmayı ifade eder. Zıtların karşılaşması hem sürekliliği sağlar hem de yeni biçimlerin oluşumunu mümkün kılar. Dolayısıyla kötülük olarak nitelendirilebilecek olan acı, yok oluş, düşmanlık gibi şeyler, aslında varlığın üretici gücüdür. Herakleitos'a göre zıtlar, birbirini dışlamaz, bilakis birbirlerini tanımlar ve tamamlarlar. "Deniz, en temiz ve en kirli sudur: balıklar için içilebilir ve yaşamı idame ettirir, insanlar için ise içilemez ve ölümcüldür" (B61)(Herakleitos, 2019, p. 167) ifadesi, iyi-kötü ayrımının göreliliğini değil, daha derin biçimde bu ayrımın kendisinin evrensel birlik içinde çözüldüğünü ima eder. İyi, yalnız kötülle, düzen, yalnızca düzensizlikle anlam kazanır. Bu nedenle kötülük, ahlâkî bir sapma değil, ontolojik bir zorunluluk hâline gelir. Kötülük, evrenin dinamizmini sağlayan temel karşıtlıklar sisteminin bir yüzüdür.

Hesiodos'un mitik sisteminde kötülük, düzeni bozan, tanrıların cezalandırdığı bir unsur iken; Herakleitos'ta kötülük, düzenin kendisini mümkün kılan diyalektik bir ögedir. Bu yaklaşımda herhangi bir varoluş biçimi, karşıtı olmaksızın anlaşılabilir. Gece gündüzle, ölüm yaşamla, acı hazla birlikte anlam kazanır. Herakleitos'un şu fragmanı bu bağlamda önemlidir: "Hastalık sağlığı, açlık tokluğu, yorgunluk dinlenmeyi hoş ve iyi kılar." (B111)(Herakleitos, 2019, p. 197) Dolayısıyla Herakleitos için kötülük, geçici bir felaket değil, birliğin zorunlu zıtlığı, oluşun yapı taşıdır. Bu felsefî düşünce, kötülüğü dışlayarak değil, ona ontolojik bir yer vererek anlamaya çalışır. Bu anlayış, Anaksimandros'un içkinlik fikrini bir adım daha ileri taşır. Kötülük, artık sadece dengenin bozulması değil, dengeyi kuran karşıtlık ilişkisinin kendisidir. Herakleitos'un bu yaklaşımı, etik düalizmin ötesine geçerek, kötülüğü metafiziksel bir zorunluluk olarak kavramanın yolunu açar. Bu yaklaşım, sonraki Helenistik ve Stoacı düşünceler üzerinde derin etkiler bırakır, aynı zamanda modern kötülük probleminin tarihsel zeminini de şekillendirir. "Yol yukarı doğru da aşağı doğru da bir ve aynıdır" (B60)(Herakleitos, 2019, p. 167) ifadesinde karşıtların birliği ve dönüşümü vurgulanır. "Tanrı, gündüz ve gecedir, kış ve yazdır; savaş ve barıştır, tokluk ve açlıktır; (bunun anlamı, hepsi karşıtlardır) şekilden şekle girer..."(B67)(Herakleitos, 2019, p. 171) fragmanında kötülük, insanî bir bakış açısı ile anlamlıdır, evrensel ölçekte ise her şey, zorunlu bir *düzene (logos)* hizmet eder.

Parmenides'e (MÖ 515-450) göre, kötülük adını verdiğimiz olgu da dâhil olmak üzere her şey, aslında tek bir gerçeğin ayrılmamış yönlerinden biridir.(Russell, 2001, pp. 164-165) Parmenides, *gerçeklik (aletheia)* ile *sanıyı (doxa)* ayırır. Kötülük, ancak *doxa (yanılsamalı, değişken dünya)* düzeyinde mümkündür.[D4](Parmenides, 2019, pp. 23, 25) Kötülük, ancak *görünüş (doxa)* düzeyinde, yanılsamanın dünyasında var olabilir, gerçek varlıkta ise yer yoktur. Gerçek olan değişmezdir, yokluk (dolayısıyla ahlâkî kötülük) düşünülmez. Parmenides'in kötülük anlayışında tanrısal iradenin, zorunluluk ve kaderin etkili olduğu fark edilir. Parmenides, her şeyin zorunluluğa göre olup bittiğini, *hak/kader [heimarmenē], adalet [dike], tanrısal öngörü (pronoia)* ve *düzenin [kosmos]* kurucusunun aynı olduğunu söyler. [R55](Parmenides, 2019, p. 79) Savaşı, ihtilafı, arzuyu ve benzeri özellikleri Tanrı'ya atfeder. [R59](Parmenides, 2019, p. 81)

Empedokles (M.Ö. 495-435), Presokratik düşüncede, evrenin işleyişini dört ana öge (toprak, su, hava, ateş) ile iki karşıt güç (*philia-sevgi* ve *neikos-nefret*) arasındaki sürekli mücadele aracılığıyla açıklayan özgün bir kozmogoni ortaya koyar.(Empedocles, 1908, p. 20) Bu sistemde kötülük, yalnızca bir dengesizlik hâli değil; doğrudan *neikos* kavramı ile temsil edilen evrensel bir kuvvet olarak evrenin dinamiğine entegre edilir. Empedokles'in evren tasarımı, dört öge, sürekli olarak *birleştirici güç (philia)* ve *ayırıcı güç (neikos)* arasında bir döngüsel hareket içindedir. (B17-B18) (Empedocles, 1908, pp. 22-23) *Philia*, öğeleri bir araya getirerek uyumlu bütünlükler oluştururken, *neikos* bu birleşimleri bozar, ayrıştırır ve dağıtır. Her iki güç de evrensel düzende gereklidir ve biri, diğerine üstün değildir. Bu nedenle klasik anlamda kötülük kavramı ile örtüşebilecek *neikosun* temsil ettiği ayrılık, çatışma ve yıkım, aslında evrendeki yaratıcı sürecin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bağlamda *neikos*, Herakleitos'un *polemos* kavramıyla benzer şekilde, yıkıcı olduğu kadar üretici bir güçtür. Bu anlamda kötülük, yalnızca etik bir sapma ya da bozulma değil, evrendeki çokluk, farklılık ve değişimin zorunlu kaynağıdır.

Empedokles'in evren modeli döngüseldir. Önce sevgi her şeyi birleştirir, sonra nefret ayırır, sonra yeniden birleşme başlar. Bu döngüde *neikosun* etkisiyle gelen ayrışma yalnızca yıkıcı değil, aynı zamanda dönüştürücüdür. Bu anlayışta kötülük, evrenin geçici bir bozulma hâli değil, evrenin kendini yeniden üretme biçimidir. Bu yaklaşım, Hesiodos'un kötülüğe yönelik "ceza" merkezli yorumundan ayrılır. Hesiodos'ta kötülük, tanrısal düzenin ihlaline verilen bir karşılık ve insanın düşüşünü hızlandıran bir lanet iken, Empedokles'te kötülük, evrensel döngünün ayrılmaz parçasıdır, kaçınılmaz ve yaratıcı bir ilkedir. Böylece kötülüğün kozmik bir yeri olduğu düşüncesi, ahlâkî dışlayıcılıktan çok, doğrudan varoluşsal zorunluluk zeminine yerleştirilir. Bu diyalektik yapı, Presokratik dönemin kötülük anlayışında ulaşılan en ileri noktalardan biridir. Çünkü burada kötülük, ne Hesiodos'taki gibi sadece tanrısal bir dışlamadır ne Anaksimandros'taki gibi kozmik dengeyi bozan bir adaletsizliktir ne de Herakleitos'taki gibi yalnızca karşıtların zorunlu birlikteliğidir. Kötülük, burada doğanın iki kutbundan biri, varoluşun yapısal gücüdür. Bu, mitostan logosa geçişin etik ve kozmolojik bir boyutudur. Böylece etikten ontolojiye kötülüğün evrimi görülür. Mitolojik kötülük, yerini doğa felsefesinde içkin, zorunlu ve yapıcı bir rol alan kötülüğe bırakır. Erken Yunan düşüncesinde tanrılardan doğaya geçen bir anlam değişimi söz konusudur.

Antikçağda madde ile ona hareket veren ve ona hükmeden güç olan *nousu* (*zihin*) ilk kez, birbirinden ayıran filozof, Anaksagoras'tır. Ona göre, dünyayı yöneten, dünyadaki değişimlerden etkilenmeyen, olup biten her şeyin bilgisine sahip olan ve tüm unsurları düzene koyan üstün bir varlık bulunmaktadır; bu varlık, "nous" tur. (B12) (Anaksagoras, 2013, p. 131) *Nous*, diğer bütün unsurlardan daha yetkin bir ilkedir. (Anaksagoras, 2013, pp. 129-131) Evrenin işleyişinde belli bir varlık biçimi (örneğin kuru olan), belli bir süre boyunca başka bir varlık biçimine (örneğin ıslak olana) egemen olur. Ardından bu egemenlik, tersine döner; karalar denizlere hükmederken, zamanla denizler karaları ortadan kaldırır. (Anaksagoras, 2013, pp. 130-131) Bu anlayış, kötülüğü, doğaya içkin kaosu veya düzensizliğin bir ürünü olarak düşünmemize kapı aralar. Kötülük, ontolojik değil, daha çok düzenin eksikliği ya da karışımın yanlış biçimi olarak düşünülebilir. Anaksagoras'a göre her şeyde her şeyin bir parçası vardır, her nesne içinde diğer tüm niteliklerden bir parça barındırır. Bu düşünceyle "kötülük" de hiçbir zaman tamamen saf değildir, iyilikle karışıktır. Bu, ahlâkî değil, varlıkla ilgili bir ilkedir. Kötülük, iyiliğin yokluğu değil, oransal olarak baskın olmaması durumudur. Bu da kötülük probleminin, teolojik bir kriz olarak değil, doğa düzeninin bir unsuru olarak görülmesini sağlar. Bu fikir, Augustinus'un "Kötülük, iradenin kusurlu edimidir" (Augustinus, 2015, I, p. 13) görüşüne benzer bir ön-felsefî zemin hazırlar.

Kötülük kavramının Tanrı'nın sıfatlarıyla ilişkilendirilmesi nedeniyle Yunanlıların Tanrı anlayışı önemlidir. İlkçağ filozoflarının genel olarak Tanrı tasavvuruna benzer bir düzen fikrinden yana olanlarla bu tasavvurdan uzak materyalist bir çizgide olanlar olmak üzere iki gruba ayrıldığı söylenebilir. Felsefî teizmin en önemli biçimi olan metafiziksel teizm, özellikle Antik düşüncede belirgin şekilde varlık ve doğasından hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşma çabasıdır. (Topaloğlu, 2014, pp. 231-233) Bu dönemde ateizm, geniş anlamda inançsızlık olarak görülür. Örneğin Demokritos'un (M.Ö. 460-370) atomculuğu öne sürülerek, evrenin maddî varlıklardan ve boşluklardan oluştuğu ileri sürülür. Bu fikir, sonraki pek çok ateiste de örnek olur ve evrenin anlaşılmasında metafizik yaklaşımlar reddedilir. (Topaloğlu, 2001, pp. 20-21)

Demokritos'a göre, bilgeliğten uzak, ölçsüz ve hiçbir şeye bağlanmadan yaşamak, kötü yaşamak bile değildir, uzun bir yaşam süresi boyunca ölmektir. (D274)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 86) O, bu bakımdan ahlâkî kötülüklerle işaret eder. İnsan eylemlerinde kanaatkarlığa ve ölçülülüğe vurgu yapar. İnsanın sevincinin, neşesindeki ölçülülükten ve yaşamındaki dengeden geldiğini savunur. (D221)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 78) Bu da geçici hazları terk etmekle gerçekleşebilir.(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 79) Bilgelik, ruhu tutkularından kurtarır. (D229) Ruhun kusursuzlaşması, bedenün yüzeyindeki kötü durumu da düzeltir. (D230) Mutluluk da mutsuzluk da ruha aittir. (D231) Demokritos'a göre, insanlar dualarında tanrılardan sağlık ister, lakin bunun kendi ellerinde olduğunu bilmez. Ölçsüzlüklerinden ötürü tersini yapar, arzularıyla kendi sağlıklarına ihanet ederler. (D234) Her hazzı değil, sadece iyiye dayanan hazzı seçmek gerekir. (D236) (D237)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 81) Mal mülk edinmek, faydasız değildir, ancak bunu haksız bir şekilde yapmak dünyanın en kötü davranışıdır. (D255)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 84) İnsanlar için değerli olan, karakterin iyiye dönüştürülmesidir. (D300)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 89) Ya iyi bir insan olmalı ya da iyi bir insanı taklit etmeliyiz. (D306) İnsanın sürekli değersiz insanlarla vakit geçirmesi, kötülük eğiliminin artmasına neden olur. (D307)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 90) Demokritos'ta haksızlıklarla mücadele, yardımlaşma ve dayanışmanın da iyiliklere katkı sağlayacağı vurgulanır.(Leukippos-Demokritos, p. 96) Bu görüşlerin hepsi, insan özgürlüğünün, eylemlerinde aktif rol oynadığına işaret eder.

Demokritos, her şeyin iyi ya da kötü yönlerinin bulunabileceğine işaret eder. Örneğin derin suyun birçok faydası vardır, bununla birlikte kötü yönü de olabilir. Zira boğulma tehlikesi vardır. Dolayısıyla böyle bir kaynak keşfedildiğinde insanlara nasıl yüzeceklerini de öğretmek gerekir. (D262) Biri iyi şeyleri nasıl yönlendireceğini ve nasıl kolayca yöneteceğini bilmediğinde kötülükler, doğal olarak iyi şeylerden doğmuş olur. Ayrıca iyi şeylerden kötülüklerle karşı bir savunma olarak yararlanmak da mümkündür. (D263) Demokritos, bazen de kötülüklerin kaçınılmaz olduğunu açıklar. İyi şeyler, onları arayanlara zorluklarla gelir, oysa kötülükler onları aramayanlara bile gelir. (D267)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 85) Demokritos, kötülüğü bazen kadere bazen tanrılara bazen de insanlara atfeder. Ona göre tanrılar, insanlara ne eskiden ne de şimdi kötü, zararlı ve faydasız şeyler vermiştir, insan zihnindeki körlükten ve muhakeme eksikliğinden ötürü bunlara yaklaşır. (D298)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 89) Tanrılar, sadece adaletsizlikten nefret edenleri sever. (D316) İyi olan, haksızlık yapmamak, hatta onu aklından bile geçirmemektir. (D318)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 91) Hesiodos'un kötülüğü Pandora'ya atfederek cinsiyetleştirmesine benzer bir eğilim, Demokritos'ta da bulunur. Ona göre kadın, kötü düşüncelere erkekten daha yatkındır. (D323)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 91)

Demokritos'a göre, insan, başkalarından çok kendisinden utanmalıdır. Kişi, gizli ve açık her durumda kötü bir davranış içinde olmamalıdır. Aksine herkesten çok kendisinden utanmalı ve kimseye zarar vermemeyi ruhunun yasası olarak kabul etmelidir. (D382) Bir insan, korkudan değil, görev duygusundan ötürü kötü işler yapmaktan kaçınmalıdır. (D383)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 99) Demokritos, tanrıların doğası hakkında kararsız görünür. (D205) Bu durum, onun kötülük anlayışını da etkiler. Çünkü bazen her şeyin zorunlulukla olduğunu iddia eden ve olayları tanrıların iradesine hamleden bir çizgideyken, bazen de insan eylemlerini, insan özgürlüğüne dayandırır. Demokritos'a göre her şeyi Zeus

tasarlar ve o her şeyi bilir, her şeyi verir ve geri alır, o her şeyin kralıdır. (D206)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 75) Leukippos'a göre de her şey, zorunluluktan dolayı meydana gelir ve bu durum, kaderle aynıdır. Hiçbir şey, rastgele meydana gelmez, aksine her şeyin bir nedeni vardır ve her şey, zorunluluğun bir sonucudur. (D61)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 40)

Demokritos ile Leukippos, görünümde de gerçekliğin bulunduğunu ve görünümlerin zıt ve sonsuz sayıda olduğunu düşündüklerinden, şekillerin sonsuz sayıda olduğuna ve buna bağlı olarak toplamdaki değişimlerden ötürü aynı şeyin, farklı insanlara zıt görüldüğüne dikkat çeker. (B33)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 31) Bu durum, kötülük algısının, göreceli bir yönünün de olabileceğini gösterir.(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 33) Zira soğukun veya sıcaklığın doğası yoktur, sadece bizdeki değişikliği de yaratan şekil değişimleri vardır. Bize tatlı gelen bazılarında acı, bazılarında keskin, bazılarında mayhoş, bazılarında ekşi gelir. Bu, diğer nitelikler için de geçerlidir. İnsanların yargısı, etkilenmelerine ve yaşlarına bağlı olarak da değişir, insanın yapısı, tasavvurunun nedenidir. Dolayısıyla kavranabilir niteliklerle ilgili olarak insan, bu şekilde düşünülmelidir. (D52)(Leukippos-Demokritos, 2019, p. 34)

SONUÇ

Kötülük, din felsefesinin en eski ve en önemli konularından biridir. Din felsefesinde Epikür'e dayandırılan kötülük probleminin formüle edilmiş bir hâli, Sokrates öncesi Yunan düşünürleri ve Hesiodos'ta sistematik bir şekilde olmasa da ilk örneklerden biri olarak görülebilir. Bu sebepten dolayı, bu düşünürlerin iyi ve kötü hakkında açıklamalar yaptığı söylenebilir.

Hesiodos'un mitolojik evren tasavvuru, yalnızca tanrıların kökenine değil, aynı zamanda kozmik düzenin nasıl kurulduğuna dair de bir anlatıdır. *Theogonia* adlı eseri, kaostan düzenin doğuşunu ve tanrılar arasında iktidar mücadelelerini anlatırken, tanrılarla insanlar arasındaki etik ilişkilerin de mitolojik temelini oluşturur. Bu anlatı, Tanrı'nın mutlak iyilik ve kudret sahibi olduğu teistik bir evren anlayışından farklı olarak, çok tanrılı ve antropomorfik bir yapı sergiler. Tanrılar hem yaratıcı hem yıkıcıdır hem adaletin temsilcisi hem de zulmün failidir. Bu nedenle Hesiodos'un evreni, teistik bir teodise anlayışına karşılık gelmez, fakat kötülüğün tanrısal irade ile ilişkisini sorgulayan erken bir mitolojik sistem sunar.

Hesiodos'un Tanrı anlayışında kötülük, kaostan değil, düzenin kendisinden doğar. Çünkü düzen, sadece erdemli olanı değil, ona karşı geleni de tanımlar. Bu nedenle tanrısal adalet, insan dünyasındaki kötülüğün kaynağı olabileceği gibi, aynı zamanda onun meşrulaştırıcısı da olabilir. Pandora'nın yaratılması, bu adaletin çarpıcı bir örneğidir. Tanrıların insanlara karşı kullandığı cezalandırma biçimi, düzenin yeniden sağlanması için bir kötülük gönderimidir. Böylece tanrısal adalet ile kötülük arasında kurulan ilişki, Hesiodos'un mitolojisinde ahlâk ile kozmik düzenin birbirinden ayrılmaz olduğunu gösterir.

Yunan mitolojisinde kötülük kavramını ifade eden unsurlar çıkarmak mümkündür. Özellikle Soylar ve Pandora'nın kutusu efsanelerindeki örneklerde yer alan yaratılış fikri ve evren anlayışından çıkarsanabilir. Bu dönemde kötülük, tanrıların düalist ve antropomorfik özellikleriyle açıklanır. Sokrates öncesi doğa filozoflarının öğretilerinden de iyi ve kötüyü, Tanrı'yla ilişkilendirecek unsurlar bulabilmek mümkündür. Öncelikle Hesiodos'ta kötülük hem Zeus'un öcüne hem de insanın seçimlerine, ahlâkî erdemlerine, zayıflıklarına, tembelliklerine ve adaletsizliklerine dayandırılır. Pandora'nın kutusu miti, kötülüğün

insanlara nasıl bulaştığı ve tanrıların insanları bir tür sınavdan geçirmek için nasıl bir kötülük yarattığını anlatır. Pandora'nın kötülüğün taşıyıcısı olarak resmedilmesi, Antik Yunan mitolojisinde kadın figürünün sıklıkla tehdit, düzensizlik ve baştan çıkarıcılık ile özdeşleştirildiğini gösterir. Pandora hem güzelliğiyle cezbedici hem de getirdiği sonuçlarla yıkıcıdır. Bu anlatı, kötülüğün sadece metafizik ya da kozmolojik değil, aynı zamanda toplumsal temsili olduğunu da ortaya koyar. Kadın, mitolojik bağlamda hem düzenin dışı hem de onun sınıyıcı unsuru olarak işlev görür. Böylece Hesiodos'un anlatısında kötülük, yalnızca tanrısal iradenin bir uzantısı değil, aynı zamanda patriyarkal toplumun etik düzenine yönelik bir tehdit olarak şekillenir. Soylar mitinde ise gittikçe kötüleşen, iyi hâlden kötü hâle doğru giden bir nesil anlatımı, Hesiodos'un karamsar tutumunu yansıtır. Dolayısıyla kötülüğün yalnızca rastlantısal ya da doğal değil, tanrısal bir düzene bağlı olarak bilinçli bir biçimde gönderildiği görülür. Bu da Hesiodos'un mitolojik çerçevesinde teodise sorununun çok tanrılı bir sistemde dahi belirgin bir yapı kazandığını gösterir.

Hesiodos'un gerek *Theogonia* gerekse *İşler ve Günler* adlı eserleri, birbirlerini tamamlayan iki bütündür. Bu sebeple iki eserde de Tanrı algısının benzer olduğu görülür. Tanrıların ya da tanrıçaların insan biçimci olduğu, aciz, kavgacı, kin tutan, savaşımlara sebep olan, çoğu zaman insanlara diledikleri gibi davranan, insanların eylemlerine karışan, bazı insanlara güç, bereket, güzellik, ün gibi nimetler veren özelliklerinin olduğu anlatılır. Bu durum, insanların eylemlerinde iradelerini devre dışı bırakır, determinist bir bakış açısı sunar. Bazen de insanlar, eylemlerinde özgürce hareket eder, yaptıkları ahlâkî kötülükler sebebiyle doğal kötülüklerle karşılaşır. Bu anlamda, ahlâkî ve doğal kötülükler dair açıklamalar da dikkat çeker. Dahası tanrılar arasında hiyerarşik bir güç algısı söz konusudur. Bazen insanın yaptıklarından habersiz bile kalabilen, meydana gelecek durumlarda geciken, kader karşısında çaresiz kalan Tanrı figürü de görülür. Bu durum ise tanrıları bile aşan, tanrıların bile insan eylemlerine müdahale edemedikleri metafizik bir boyutun olduğuna işaret eder. Bu da semavi dinlerin Tanrı algısından tamamen farklı bir çizgi olarak karşımıza çıkar. İndeterminist bakış açısından, mesele farklı boyutlara taşındığında insan özgürlüğü bağlamında tatmin edici olmayan yönler doğru bir hâl alır. Hesiodos'un kötülük konusundaki görüşlerini değerlendirirken bu durum, kısmen kafa karışıklıklarına sebebiyet verir. Özellikle tanrıların bile kadere müdahale edememesi, konuyu daha da karmaşık bir hâle getirir.

Hesiodos'un kötülüğü, tanrısal iradenin dışavurumu ve insanlara yönelik bir ceza olarak anlamlandıran mitik bir yapıdan oluşurken, Presokratik düşünce, bu olgunun doğanın içkin yasalarından, evrensel karşıtlıkların diyalektiğinden kaynaklandığını gösterir. Bu dönüşüm, kötülüğün ontolojik statüsünün köklü bir değişimini ifade eder. Mitolojik dünyada kötülük, özünde dışsal, cezalandırıcı ve kaçınılması gereken bir "kötü" iken, Presokratik felsefede bu kavram, doğanın zorunlu ve yapıcı bir unsuruna dönüşür. Bu değişim, Batı felsefesinde kötülük probleminin ele alınışında ilk paradigma kaymasını oluşturur. Kötülüğün bu yeni yorumu, sadece doğa felsefesi bağlamında değil, etik, metafizik ve kozmoloji alanlarında da kalıcı etkiler yaratır, kötülük, salt negatif bir fenomen olmaktan çıkarak, varoluşsal denge ve dönüşümün vazgeçilmez bir parçası olarak kavranır.

Hesiodos ve Presokratik düşünce arasındaki kötülük anlayışı, mitosun tanrısal anlatısından logosa, yani akla dayalı açıklamaya doğru ilerleyen felsefi gelişimin önemli bir aşamasını simgeler. Bu süreç, insanın evrenle, doğayla ve kendisiyle olan ilişkisinde

kötülüğün anlamını yeniden tanımlar, ontolojik ve etik düzlemlerde yeni sorgulamaların önünü açar. Böylelikle kötülük, sadece bir ahlâk sorunu değil, aynı zamanda evrenin yapısal ve dinamik bir birleşeni olarak felsefî düşüncenin temel meselelerinden biri hâline gelir. Hesiodos, *Theogonia'*da düzenli bir evrenin (kozmos) kaostan çıktığını söylemesiyle, Presokratiklerde görülen evrenin oluşumu fikrinin öncüsüdür. Hesiodos'un mitosları, karşıtlıkları dramatize ederken, Presokratikler, bunu doğa yasalarına dayandırarak soyutlar. Presokratik filozoflar için kötülük, genellikle ontolojik değil, kozmolojik bir mesele, bilgisizlikten ve ölçsüzlükten doğan ahlâkî bir hata veya görünüş düzeyine ait bir yanılısma olarak görülür. Teistik kötülük anlayışından farklı olarak kötülük, evrenin yapısında işleyen bir zorunluluk ya da bilgi eksikliği şeklinde düşünülür, kişisel günah ya da Tanrı'ya başkaldırı olarak değil.

Sonuç olarak Antik Yunan düşüncesinde kötülük kavramı, ilk olarak mitolojik anlatılarla şekillenir, tanrısal iradenin bir tezahürü olarak insan ve evrene yönelik cezalandırıcı bir güç olarak tasvir edilir. Hesiodos'un eserlerinde ortaya konan bu mitik anlayış, kötülüğü kişisel ve dışsal bir olgu olarak sunarken, evrenin düzeni tanrısal otoritenin kontrolü altındadır. Ancak Presokratik filozoflar, doğa ve evrenin işleyişini açıklama çabalarıyla, kötülük kavramını, mitolojik temellerinden kopararak, rasyonel ve içkin ilkelere dayandırır. Bu dönüşüm, kötülüğün ontolojik statüsünde ve işlevinde derin değişikliklere yol açar. Kötülük, artık doğanın temel dinamiklerinden biri olarak ele alınır. Böylece Batı felsefesinde kötülük problemi, mitosun ötesinde rasyonel ve sistematik bir şekilde sorgulanmaya başlanır. Bu tarihsel süreç, kötülüğün sadece etik değil, metafizik ve kozmolojik bir problem olarak da önemini ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Alpyağıl, R. (2011). *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar* (Vol. 1). İstanbul: İz yay.
- Anaksagoras. (2013). Fragmanlar (İlyas Altuner, Trans.). *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3(2), 129–132.
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem*. New York: The Viking Press.
- Arslan, A. (2014). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (6th ed., Vols 1-1). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Asarkaya, Y. (2010). *Hesiodos'a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları* (Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı-Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi). T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Aster, E. v. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: İm.
- Augustinus. (2015). *İstencin Özgür Tercihi Üzerine* (M. Topuz, Trans.). İstanbul: Say.
- Aydın, M. S. (2014). *Din Felsefesi* (13th ed.). İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı yay.
- Çınar, A. (2010). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Emin.
- Çoraklı, E. (2008). *Hesiodos'ta Ergon* (Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı-Yüksek Lisans Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Denkel, A. (2005). *İlkçağ'da Doğa Felsefeleri*. İstanbul: Doruk.
- Dilek, Y. (2022). İlyada, Odysseia ve Theogonia Işığında Antik Yunan'da Tanrıların Kadere Etkisi ve Özgür İrade Kavramı. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, (25), 379–410.
- Empedocles. (1908). *The Fragments of Empedocles* (William Ellery Leonard, Trans.). Chicago: The Open Court Publishing Company. Retrieved from <https://archive.org/details/the-fragments-of-empedocles/page/22/mode/2up?view=theater>
- Herakleitos. (2019). *Fragmanlar: Testimonia-Fragmenta-Imitationes* (2nd ed.; Güvenç Şar-Erdal Yıldız, Trans.). İstanbul: Dergâh.
- Hesiodos. (2020a). *İşler ve Günler* (VI; Hande Koçak, Ed.; Azra Erhat-Sabahattin Eyüpoğlu, Trans.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hesiodos. (2020b). *Theogonia* (VI; Hande Koçak, Ed.; Azra Erhat-Sabahattin Eyüpoğlu, Trans.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hume, D. (2004). *Din Üstüne* (4th ed.; Mete Tunçay, Trans.). Ankara: İmge.
- Kiriş, N. (2008). Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 81–96.
- Ksenophanes. (2019). *Fragmanlar* (G. Gurur Sev, Trans.). İstanbul: Pinhan yay.
- Leibniz, G. W. (2019). *Teodise: İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma* (1st ed.; Hüseyin Batuhan, Trans.). Ankara: Fol.
- Leukippos-Demokritos. (2019). *Atomcu Felsefe Fragmanları* (1st ed.; C. Cengiz Çevik, Trans.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. W. (1993). *The birth of tragedy: Out of the spirit of music* (Michael Tanner, Ed.; Shaun Whiteside, Trans.). London: Penguin Books.

- Özdemir, M. (2000). Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4).
- Parmenides. (2019). *Fragmanlar* (1st ed.; Y. Gurur Sev, Trans.). İstanbul: Pinhan.
- Peterson, M., Basinger, D., Hasker, W. & Reichenbach, B. (2013). *Akl ve İnanç Din Felsefesine Giriş* (4th ed.; Rahim Acar, Trans.). İstanbul: Küre.
- Poidevin, R. L. (2000). *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma* (Abdullah Yılmaz, Trans.). İstanbul: Ayrıntı yay.
- Ricoeur, P. (2009). *Yorumların Çatışması – Hermenoytik Üzerine Denemek* (Vol. 1; Hüsametdin Arslan, Trans.). İstanbul: Paradigma.
- Russell, J. B. (2001). *Şeytan: Antikite'den İlkel Hıristiyanlığa Kötülük Tasarımları* (Nuri Plümer, Trans.). İstanbul: Kabalcı.
- Sears, K. (2021). *Mitoloji* (11th ed.; Ekin Duru, Trans.). İstanbul: Say.
- Şehristani. (2016). *Milel ve Nihal: Yunan Filozofları* (Mustafa Öz, Trans.). İstanbul: Litera.
- Taylan, N. (1997). Din Felsefesinde Kötülük Problemi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11-12), 46-79.
- Thales-Anaksimandros-Anaksimenes. (2019). *Fragmanlar* (1st ed.; Güvenç Şar-Y. Gurur Sev, Trans.). İstanbul: Pinhan.
- Topaloğlu, A. (2001). *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Kaknüs.
- Topaloğlu, A. (2014). *Filozofların Tanrısı: Teistik Perspektif*. İstanbul: Ufuk.
- Yaran, C. S. (1997). *Kötülük ve Theodise: İslam ve Batı Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*. Ankara: Vadi.
- Yasa, M. (2003). *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis.
- Zeller, E. (2017). *Greک Felsefesi Tarihi* (3rd ed.; Ahmet Aydoğan, Trans.). Say.